

Paul Phillips

AZ ADÓSSÁGVÁLSÁG ÉS A KELET-EURÓPAI VÁLTOZÁSOK*

Azok az igazán figyelemreméltó változások, amelyek az elmúlt évben Lengyelországban és Magyarországon játszódtak le, számos nyugati megfigyelőt arra készítettek, hogy beharangozzák a kapitalizmus visszatérését Kelet-Európába. Hasonló érdeklődéssel, de nem kis aggodalommal figyelte ezeket a változásokat a baloldal számos képviselője is, hisz „csődöt mondott az Isten”, vagyis a kapitalizmus egyenlőtlenségével, igazságtalanságával és embertelenségével szemben felkínált szocialista alternatíva képtelennek bizonyult fenntartani önmagát a kapitalizmussal vívott párharcban. A csökkenő életszínvonal, az élelmiszerek és fogyasztási cikkek hiánya, úgy tűnt, rámutat arra, hogy a kommunista országok képtelenek a termelés és elosztás alapvető kérdéseit hatékonyan megoldani.

Érdekes mód, a kelet- és közép-európai gazdaságok legélesebb bírálói többnyire ugyanezen országok közgazdászai közül kerültek ki. Ez többnyire annak az intellektuális izolációnak és a burzsoá gazdaságtanok háttérbe szorításának tudható be, amely a „peresztrojka előtti korszak” hivatalos egyetemi oktatását jellemezte. Mint azt egy fiatal magyar közgazdásztól hallottam, alig pár évvel ezelőtt, amikor még közgazdásztant hallgatott Budapesten, az egyetemistáknak nem kellett a „munkerőpiac” analízisével foglalkozniuk, mivel azt merő kapitalista absztrakciónak tekintették. Most ugyanezt a közgazdászt azzal bízták meg, hogy előzetes kutatásokat végezzen a munkaerőpiac-politika számára.

Jugoszláv gyárigazgatók egy nemrégén megtartott kongresszusán, amelyen én is részt vettem, a legforróbb vita a társadalmi (kollektív) tulajdon sajtóságos jugoszláv intézménye, valamint annak az ország jelen gazdasági nehézségeivel való összefüggései kapcsán alakult ki. Egy jeles közgazdász egészen nyíltan azon az állásponton volt, hogy a vállalatokat csakis úgy lehet sikeressé és jövedelmezővé tenni, ha privatizálják azokat.

Mivel a kelet-európai közgazdászok elszigetelték magukat a kritikusabb hangvételű nyugati gazdasági elemzésektől, sokan közülük ugyanúgy idealizál-

* Megjelent a Monthly Review 1990-es februári (9.) számában. Monthly Review Foundation, New York (19–27).

ják a tőkés piaci mechanizmusokat, mint azt a neoklasszikus elemzések teszik, tagadják az osztály-, a politikai és gazdasági hatalom realitását, valamint a velük összefüggésbe hozható elosztási problémák összességét. Ez az elszigeteltség egy sereg olyan gazdasági reformjavaslathoz illetve próbálkozáshoz vezetett, amelyek a jelen problémák súlyosbodását ígérik és nehezítik a jövőbeli megoldhatóságukat, lerombolva az eredeti szocialista vízió egalitáriánus társadalmi és gazdasági eszményeit.

Ezzel az állításunkkal nem a szovjet típusú, központi tervezési modell reformjának szükségességét kívánjuk tagadni. A központi tervezés, úgy tűnik, nem bizonyult megfelelőnek sem pedig hatékonyak a fogyasztási cikkek és szolgáltatások előállításában és elosztásában. A nagyméretű állami vállalatok rugalmatlannak bizonyultak a technológiában, a folyasztoi igényekben és a minőségi standardokban beállt változások iránt. Az adminisztratív árak nem igazodtak a termelés valós költségeihez, ez pedig ésszerűtlen árstruktúrát eredményezett. A transferek és szubvenciók bősége, valamint a munkanélküliség és elbocsátás elleni virtuális biztosítékok olyan megszorításokat jelentettek a vállalkozások számára, hogy alig maradt olyan tényező, amely az igazgatás hatékonyságának a növelésére és az eszközök gazdaságos felhasználására ösztönzött volna. A munkásokat szinte semmi sem ösztönözte arra, hogy jól dolgozzanak és minőségi termékeket állítsanak elő. Ennek következtében számtalan vállalat került veszteséges helyzetbe és minden józan megítélés szerint csődre vannak ítélve.

A „reformálódó” szocialista gazdaságok közül több emiatt engedélyezi és serkenti a magánszektor kibontakozását, támogatja a külföldi beruházásokat és a nem szabályozott piacok terjedését. Magyarországon az eddigi reformok értelmében legalizálták az 500 munkást is foglalkoztató magánvállalatokat, valamint értékpapírpiac létrejöttét. A változások hívei azt remélik, hogy a piacok sokkal érzékenyebben reagálnak majd a fogyasztói igényekre és nyomást gyakorolnak az állami vállalatokra, az értékpapírpiac pedig, beszipantva a magánszemélyek megtakarított pénzének egy részét, növeli a gazdasági fejlődést.

Több olyan szempont is van, ami szinte kizárja annak lehetőségét, hogy az ilyen jellegű reformok sikeresnek bizonyuljanak. Arról értesülhettünk, hogy a Szovjetunióban erős nemtetszéssel fogadták a magánpiacokat, részben a magas árak miatt, részben pedig azért, mert vagyonszerzéshez vezetnek. A szovjet parlamenti vitákban mostanában olyan vádak hangzottak el, miszerint az új kooperációs (magán)szektor „kifacsarja a munkásokat”, valamint, hogy „széles körű nemtetszést váltott ki magas áraival”. Az értékpapírpiacok azért nem hatékonyak, mert kevés az olyan magánkézben levő tőketartalék, amely csak a beruházási lehetőségre vár. A magyarországi értéktőzsde listáján szereplő nem egészen száz vállalat majdnem mindegyike állami kézben van, azzal, hogy némelyek közös állami-privát beruházások. Úgy tűnik, hogy a kelet-európai közgazdászok mit sem tudnak az intézményesített beruházók domináns szerepéről a nyugati tőkepiacon. Nem meglepő tehát, hogy a magyarországi értékpapírpiac mind ez ideig nem teremtett új tőkét, valamint az sem, hogy az értékpapír-kereskedelemben szinte kizárólag állami vállalatok vettek részt.

A jövő gazdasági prosperitását potenciálisan a közvetlen külföldi beruházások veszélyeztetik leginkább, hiszen csak súlyosodik az adósságválság és növekszik a kelet-európai gazdaságok nyugati piacoktól való függősége. Ez ugyanis a meglevő válság egyik fő okozója. A legsúlyosabb gazdasági problémákkal küszködő országok többnyire éppen azok, amelyek a leginkább integrálódtak a nyugati piacokkal és tőkével, tehát a legnagyobb mértékben is függenek azoktól. Valójában még azt az állítást is megkockáztatnám, hogy számos kisebb kelet-európai országban a jelen gazdasági válság legnyomósabb okait éppen a nyugati (kemény valuta) tartozásaik, valamint a nyugati gazdasági rendszerbe való periférikus bekapcsolódásuk képezi.

Magyarország és Jugoszlávia: eltérő rendszerek, hasonló problémák

A legszemléletesebben úgy bizonyíthatjuk be, hogy Kelet- (illetve Közép-) Európa jelen gazdasági problémáinak legkritikusabb pontját a külföldi adósságok képezik, ha két olyan országot hasonlítunk össze, mint amilyen Magyarország és Jugoszlávia. Elnyújtó politikai és gazdasági rendszereik ellenére mindkét ország súlyos gazdasági válsággal küzd. Igaz ugyan, hogy a rendszerbeli különbségekből adódóan a válság némileg eltérő módon nyilvánul meg.

Magyarországon a stagnáló gazdaság, a reáljövedelmek csökkenése valamint a fizetési mérlegproblémák képezik a legfőbb gondot, habár a boltokban nem tapasztalható sem az élelmiszer- sem pedig a fogyasztási cikkek hiánya. Csupán a fizetés csökken, vagyis a vásárlóerő. A pangás, illetve a jövedelemcsökkenés Jugoszláviában is problémát képez, habár a múlt évben az ország fejlettebb régiói a felépülés és megújuló növekedés jeleit mutatták. A válság ebben a balkáni országban most a hiperinflációban (ami az előrejelzések szerint az idén – 1989-ben – eléri a 600–1000 százalékot), a munkanélküliségben és a növekvő regionális diszparitásban nyilvánul meg, ami ennek a soknemzetiségű (néhányak szerint mesterséges) országnak egyenesen a létét fenyegeti.

Magyarországot ez ideig a szovjet típusú, központi tervezett állami gazdaság jellemezte (viszonylag kis mértékben ugyan, de a szolgáltatásokban és a mezőgazdaságban a megánszektör is jelen volt) a fent említett járulékos problémák mindegyikével. Sajátságos jelenségnek számít – tekintettel a piacirányultságú reformpróbálkozásokra – az ipari input szintjén megvalósuló „hiánygazdaság”. Az újonnan megalakult, piacorientált kisvállalatoknak nehézséget jelent ugyanis a nyersanyag beszerzése, mivel a bürokratikus allokációnak és a hagyományos megegyezéseknek köszönhetően a nyersanyag a nagy állami vállalatokra van bízva. Ez a magyarázata annak, hogy miért igyekeznek olyan külföldi vállalatokat megnyerni, amelyek nem integrálódtak a meglevő nagy állami vállalatok irányított gazdaságával.

Jugoszláviában a gazdasági rendszer teljesen más. Az ország az 1950-es évek elején szakított a szovjet modellel. Tito igen hamar felmérte, hogy egy központi tervezésű, bürokratikus irányítású gazdaság működésképtelen egy olyan országban, ahol a lakosság 70 százalékát parasztok alkotják, akik gazdasági fejlettség és kultúra tekintetében hatalmas eltéréseket mutató köztársaságokban oszlanak

meg. Az 50-es és 60-as évek folyamán az állami tulajdont a „társadalmi tulajdon” váltotta fel, a jelentősen decentralizált gazdasági és politikai rendszer mellett pedig az öngazgatás rendszere bontakozott ki. A gazdasági rendszerben a koordinációs mechanizmust nem gazdasági tervek képezték, hanem a társadalmi szerződések fölé- (egyések szerint alá-) rendelt piac töltötte be ezt a szerepet – vagyis az öngazgatási egységek közötti megegyezések. Megtartották ugyan az indikatív tervezés bizonyos formáját, de az egyre inkább veszített jelentőségéből és pontosságából.

A fenti különbségek után milyen hasonlóság fedezhető fel e két ország között azon kívül, hogy névlegesen mindkettő kommunista államirányítású és mindkettő gazdasági válságban van? A válasz erre a kérdésre az adósság – még hozzá hatalmas, a külföldi – véleményem szerint visszafizethetetlen – kölcsönök. Mindkét ország keményvaluta adóssága eléri a kb. 20 milliárd dollárt, habár Jugoszláviában, ahol kétszer annyian élnek mint Magyarországon, az egy főre eső tartozás a Magyarországinak a fele. Magyarországnak a kölcsönöket az 1970-es években folyósították, hogy pénzeljék az úgynevezett „gulyás kommunizmust”, vagyis a fogyasztási cikkek gyártásának, valamint a Nyugattal való kereskedelemnek a növelését. Magyarország növelte Nyugattól való függőségét, az áru, kiváltképp a tőkejavak (termelési eszközök) tekintetében. A 80-as évek folyamán azonban a recesszió és a növekvő protekcionizmus leszűkítette potenciális piacait.

Jugoszlávia esetében az adósság óriási megnövekedésére a Tito-korszak utolsó néhány évében került sor. Mivel nyilvánvalóvá vált, hogy Tito haldoklik, az országban aggodalom lett úrrá: attól félték, hogy a jövedelmek óriási területi diszparitása folytán regionális beharcokra kerülhet sor. (Az egy főre eső jövedelem aránya a fejlett Szlovéniában ötször nagyobb volt mint a fejletlen Kosovóban.) Hogy csillapítsák a regionális nyugtalanságot, pénzt kölcsönöztek és költöttek anélkül, hogy tartós, produktív tőkét halmoztak volna fel. Röviden, a felvett kölcsönöket többnyire felélték. A 80-as években a nyugati protekcionizmus Jugoszláviát is sújtotta. Mindkét ország tehát a monetarizmus és az elmúlt évtized magas kamatlábainak áldozata.

Adósság és fejlődés

Véleményem szerint a külföldi adósság problémája ezekben a közepesen fejlett ipari országokban megoldhatatlan. Csupán a meglévő adósságok után számítandó kamat az össz nemzeti jövedelem legalább két vagy három százaléka, vagy pedig még nagyobb, 5 illetve 6 százalék, ha azt a nettó nemzeti jövedelemhez viszonyítjuk. Mi több, ezt az összeget, amely mindkét országban meghaladja az évi 2 milliárd dollárt, kizárólag a Nyugattal folytatott árukereskedelem és szolgáltatások többletjövedelméből lehet leválasztani. És amennyiben nem fizetik vissza a kölcsöntőke egy részét is (vagy az adósság valamely más módon nem csökken), a kamatvisszafizetés a végtelenségig gyűrűzhet. Mindkét ország esetében a külkereskedelem mondhatni arányosan oszlik meg a Nyugat és a KGST országok között, amelynek élén a Szovjetunió áll. Hogy

a dolgot még jobban bonyolítsuk, a Szovjetunióval való kereskedelemben mindkét ország kereskedelmi többletet, míg a Nyugattal való kereskedelemben deficitet valósít meg, ez pedig csak növeli konvertibilis valutatartozásaikat.

Ilyenformán az utóbbi néhány évben felhalmozódtak a külföldi adósságok után járó kamatok, növelve ezen országok külföldi adósságának nettó összegét, anélkül, hogy ezt bármilyen tőkebeáramlás ellensúlyozta volna. Ez azt jelenti, hogy csökkent az új beruházások száma, kiváltképp, ami a behozatali termelési eszközöket illeti, pedig ezek az új, termelékenységnövelő technológia elengedhetetlen feltételei. Ez tovább nyújtja a gazdasági pangás időszakát, ami viszont csak növeli a külföldi adósságok már meglévő terhét.

Nagyon halvány a reménye, hogy megnövekszik a kemény valutával rendelkező országokkal folytatott kereskedelem – kereskedelmi többletről nem is beszélve. Az Európai Gazdasági Közösség az 1992-ben megvalósuló teljes integrálódással, valamint saját közepesen fejlett tagországainak védelmével (Görögország, Spanyolország és Portugália tartozik ide) van elfoglalva. Az Egyesült Államok pillanatnyilag védővámrendszert alkalmaz és deficitese helyzetéből adódóan képtelen bárkinek is segítséget nyújtani. Japán nem tartozik e két ország hagyományos vásárlópartneri közé és piacai gyakorlatilag telítettek. A Közép-Kelethez, ami eddig kiváltképp Jugoszláviának szolgált piacul, sem fűzhető sok remény, mivel a nemzetközi olajárak óriásit zuhantak.

Röviden tehát, Magyarország és Jugoszlávia, a többi közepesen fejlett országhoz hasonlóan (mint pl. Argentína, Brazília, Mexikó, Izrael és Lengyelország) a nemzetközi adósságválság terhét cipeli. Ez a reáljövedelem csökkenésében, a (kezdődő vagy kifejtett) hiperinflációban, a tényleges vagy rejtett munkanélküliségben, gazdasági pangásban, valamint a fizetési mérlegben megmutató problémákban nyilvánul meg. Mindkét ország a Nemzetközi Valutaalappal kötött feltételes készenléti hitelegyezményhez (conditional standby agreement) folyamodott, ami nagyobb piaci függőséget jelent, de jobban, mint bármi más, súlyosbítja is ezeknek az országoknak a problémáit. (A Nemzetközi Valutaalap követelte pl. Jugoszláviától, hogy értékelje le és tegye konvertibilissé valutáját, vagyis a hiperinfláció kiváltóját.)

Az ördög és a mélykék tenger

Ezeknek az országoknak korlátozott a választási lehetősége és közülük egyik sem kielégítő. A legkézenfekvőbb, a további kölcsönzés lehetősége egyáltalán nem vonzó az eladósodottak számára. Még ha ki is tudnának további kölcsönöket eszközölni, azok rövid időn belül az adósság problémájának súlyosbodásához vezetnének. A kölcsönökre elszámolt jelen kamatlábak mellett a nyugati országokkal folytatott kereskedelmi többlet a kölcsönnek legalább a 10 százalékát kell hogy kitegye ahhoz, hogy legalább a kamatot és sokkal nagyobb hányadára, magát a kölcsönt is törleszteni tudják. Ahhoz, hogy ilyen többletet valósítsanak meg, a kormánynak korlátoznia kell a belföldi fogyasztást vagy pedig csökkentenie a közigazgatási költségeket. Azokban az országokban, ahol a demokratikus erők a politikai elnyomást rendkívül proble-

matikussá tehetik, a kereslet letörése aligha keresztülvihető. Még az olyan rezsimekben is, mint amilyenek Dél-Koreában vagy pedig Chilében vannak uralmon, egyre nehezebb a tőkefelhalmozás nevében elnyomni a lakosságot.

Mind a magyar, mind a jugoszláv közgazdászok egy másik lehetőséget szorgalmaznak annak érdekében, hogy országaikat mentesítsék a magasabb kamatok és az adósságtörlesztés terhe alól, nevezetesen, a közvetlen külföldi beruházások támogatását, a hazai vállalatok külföldi beruházóknak való felkínálását, a joint venture intézményét külföldi és hazai állami vállalatok között (Magyarországon), vagy pedig szövetkezeti (közös?) tulajdonban levő vállalatok létrehozását (Jugoszláviában). A külföldi beruházásokat illetően mind ez ideig nem tapasztalhatók számottevő eredmények, ami talán szerencse is, hiszen az az alternatíva „hosszú távú nehézségeket ígér csak a rövid távú javulásért”. A külföldi cégek a következő három alapvető okból investálnak a „vendéglátó” országba: hogy az olcsó munkaerőt kihasználva munkaigényes termékeket állítsanak elő újbóli kivitel céljából; hogy nyersanyag-tartalékokhoz férközzenek vagy ellenőrzésük alá vonják azokat; vagy pedig megszerezzék a vendéglátó ország piacának egy részét. Azonban sem Magyarország sem pedig Jugoszlávia nem rendelkezik olyan ipari régiókkal, ahol nagy lenne a munkanélküliség és egyikük sem túlon túl gazdag természeti kincsekben. A belföldi piacok megszerzésére irányuló külföldi tőkebefektetés tűnik a legkevésbé valószínűnek. Az viszont valószínű, hogy az investáló vállalatok az eredeti beruházásuk nagy részét arra fordítanák, hogy anyaországukból termelési eszközöket hozzanak be, valamint, hogy tekintélyes jövedelmüket és az értékcsökkenésből adódó térítéseiket (depreciation allowance) hazaköltöztessék. Menedzsereik és a technikai személyzet nagy része úgyszintén az anyaországból jönne, úgyhogy igazán jó munkahelyet keveset nyitnának. A kanadai tapasztalatból ítélve nagy a valószínűsége annak, hogy anyagi befektetéseiknek is szokatlanul nagy hányadát importálják majd. A második lehetőség, vagyis a külföldi beruházások szorgalmazása tehát nem könnyít igazán a jelen válság gyökerét képező fizetésimérleg-problémán.

A válság megoldásának harmadik lehetőségéhez Románia folyamodott: szorítsd le a munkások életszínvonalát, olyannyira, hogy a fogyasztási cikkek behozatalát drasztikusan csökkenteni lehessen, sajátítsd ki a hazai többletet és fizess vissza külföldi adósságaidat! Emberi jólét tekintetében azonban ezért olyan óriási árat kell fizetni, hogy az politikailag elfogadhatatlan lenne a liberalizálódott Magyarországon vagy a mai Jugoszláviában.

Az ideális megoldás az lenne, ha a nyugati ipari hatalmak a felhalmozódott adósságoknak legalább egy tekintélyes részét elengednék. Nem meglepő azonban, hogy bankjaik nem szívesen folyamodnak ehhez a lépéshez, habár valójában ugyanilyen segítségnek bizonyult az is, hogy az adósság egy nagy mennyiségét gyors értékcsökkentő szekundáris piacokra (rapidly-depreciating secondary markets) dobták. (Jugoszlávia adósságát szeptemberben dolláronként 55 centért árulták.)

Természetesen kézenfekvő megoldás lenne az adósság visszafizetésének megtagadása is, ami viszont ellentétben áll mind Magyarországgal, mind Jugoszláviával (és e téren Lengyelországgal) azon célkitűzésével, hogy szorosabbra fűzze

gazdasági kapcsolatait a Nyugattal. Mindaddig, amíg a Szovjetunió gazdasági pangásban tesped, ezeknek az országoknak a fizetésmegtagadás mellett alig akad más alternatívája.

Jugoszlávia némi sikereket ért el adósságállományának csökkentése terén. Egyes vállalatok állítólag gyenge minőségű árut vásároltak a Szovjetuniótól, a szovjet kereskedelmi tartozások fejében, amit aztán a nyugati piacokon árengedménnyel értékesítettek. Az eladásból származó bevétellel a szekundáris piacon 45 százalékos diszkont mellett visszavásárolták a jugoszláv adósságot. A *Globe and Mail* (1989. szeptember 18-i száma) arról tudósít, hogy az adósság visszaváltásának előbb említett, valamint más közvetlen formái majd egy milliárd dollárral csökkentették Jugoszlávia adósságát a nyugati bankoknál. Ez azonban viszonylag keveset változtat a helyzeten.

A valódi veszélyt az jelenti, hogy Jugoszlávia, Lengyelország és Magyarország az adósság kiváltotta problémákat saját politikai és gazdasági intézményeiknek tulajdonítják majd. Amennyiben így lesz és megváltoztatják ez utóbbiakat anélkül, hogy az említett problémákat megoldanák, az a veszély fenyeget, hogy a viszonylagos egyenlőségen alapuló társadalmakat és átfogó szociális rendszereiket a latin-amerikai országok többségére jellemző stagnáció, egyenlőtlenség és megdőböntő szegénység váltja fel.

Zanin Csaba fordítása

Rezime

Kriza zaduženosti i promene u Istočnoj Evropi

Pol Filipis analizira problem dugova polurazvijenih industrijskih zemalja u kontekstu značajnih promena u Istočnoj Evropi. Najuverljiviji dokaz o inostranim dugovima kao kritičnim elementima u okviru aktuelnih ekonomskih problema Istočne (ili Srednje) Evrope je upoređenje zemalja kao što su Mađarska i Jugoslavija. Mada imaju veoma različite političke sisteme, obe zemlje se nalaze u veoma ozbiljnoj ekonomskoj krizi, iako se ona prilično raznoliko ispoljava, što se odražava u njihovim raznorodnim institucijama. Ove zemlje imaju ograničene mogućnosti izbora u rešavanju svojih problema, od kojih nijedna nija zadovoljavajuća – tvrdi autor i analizira ove mogućnosti. Stvarna opasnost se krije u tome – rezimira on – da će Jugoslavija, Mađarska i Poljska svoje probleme izazvane dugovima pripisati svojim političkim i ekonomskim institucijama. Ako će tako postupiti, i ako će ove poslednje menjati bez rešavanja prvih, oni će rizikovati da zamene svoja srazmerno egalitarna društva i sveobuhvatne socijalne sisteme za stagnaciju, nejednakost i strašno siromaštvo, čime obiluje Latinska Amerika.

Summary

The Debt Crisis and Change in Eastern Europe

Paul Phillips analysis the debt problem of the semi-developed industrial countries in context of the remarkable changes in Eastern Europe.

The strongest evidence pointing to foreign debt as the critical element in the current economic problems of eastern (or central) Europe is a comparison of countries such as Hungary and Yugoslavia. While they have very different political systems, both are undergoing severe economic crises, though the manifestations of these crises are somewhat different, reflecting their different institutions. These countries have limited options in solving their problems, and none of them is satisfactory – says the Author, and analysis these options. The real danger is – resumes the Author –, that Yugoslavia, Hungary and Poland will attribute their debt-induced problems to their political and economic institutions. If they do, and alter the latter without solving the former, they risk trading their relatively egalitarian societies and comprehensive welfare systems for the stagnation, inequality, and appalling poverty of so much of Latin America.